

فاطمانه هانا اوزادیر: دیدن و چشیدن تصویر در دست‌بافته‌های زنان لومه-دره

اصغر ایزدی جیران^۱

چکیده

این مقاله دعوتی است برای پذیرفتن و وارد کردن حس‌ها به قلمرو پژوهش‌های مردم‌نگارانه هنر. تلاش کرده‌ام تا بعد زیبایی‌شناختی دست‌بافته‌های زنان اجتماع لومه-دره، از تیره‌های طایفه ترکمه در شمال غرب ایران را در جهان حسی جامعه تولیدکننده قرار دهم و به سوی درک آن حرکت کنم. کار میدانی‌ام در میان لومه-دره با تمرکز بر دست‌بافته‌ها صورت گرفت. تجربه مردم‌نگارانه نشان داد که نمی‌توان تصاویر بافته‌شده بر این آثار را براساس یک دیدگاه کلان و تقلیل‌گرای متأثر از منابع مکتوب ادبی و اسطوره‌شناختی ایرانی تحلیل کرد، بلکه باید تلاش کرد تا درکی نزدیک به جامعه تولیدکننده به دست آورد و تصاویر را در داخل این تجربه واقعی از زیست با جامعه قرار داد. طرح‌های ترنجی در ایران در میان بسیاری از جوامع محلی و قومی رایج است، اما پژوهشگران هنر در ایران همه آن‌ها را دارای یک معنا یا یک بعد زیبایی‌شناختی می‌دانند. بررسی حاضر از برخی طرح‌های ترنجی در میان لومه-دره نشان می‌دهد که محوریت آب در نقش‌مایه‌های بزرگ و مرکزی متن دست‌بافته‌ها از ارزش‌های جمعی و فلسفه بومی از تجربه هنرهای تجسمی سرچشمه می‌گیرد.

کلیدواژگان

انسان‌شناسی زیبایی‌شناسی، دست‌بافته‌ها، قره‌داغ، لومه-دره، مردم‌نگاری، مزه تصویر.

مقدمه

این مقاله سعی دارد وارد جهان حسی بافته‌شده در دست‌بافته‌های لومه- دره^۱، یکی از اجتماعات طایفه ترکمه^۲ در شمال غرب ایران، شود. از نظر نگارنده، دست‌بافته‌ها بیش از هر دلالت معناشناختی تولید حس‌اند. درگیری حواس بساواپی و بینایی صرفاً در مرحله تولید نباید بررسی شود، بلکه باید این حواس همچون مصرف‌کنندگان این اشیا نیز قلمداد شوند. همین مصرف حسی است که فرایند درک معناشناختی و زیبایی‌شناختی یا هر نوع درک دیگری را پدید می‌آورد. بنابراین، اساساً در هنر (شامل دست‌بافته‌ها) احساس پیش از اندیشه رخ می‌دهد؛ یعنی ابتدا نظام حسی فرد توسط شیء یا فعالیت هنری تحریک می‌شود و سپس ممکن است رمزهای معنایی گشوده شوند.

بنابراین پیش از جست‌وجوی معنای شناختی در دست‌بافته‌ها، باید در پی چندین معنای حسی بود. هنر اساساً چیزی درباره جهان حسی افراد به ما می‌گوید: افراد چه احساسی از بودن در این جهان دارند؟ آن‌ها چگونه رخدادهای اجتماعی را حس می‌کنند و این حس چگونه در فرایندهای اجتماعی- فرهنگی سازماندهی می‌شود؟ رضایت حسی آن‌ها چگونه تأمین می‌شود؟ هنر، از میان ابزارهای دیگر، یکی از واسطه‌هایی است که از طریق آن حس‌های گروه‌های اجتماعی و افراد می‌تواند هم فرم بگیرد، هم بیان شود، و هم دوباره حس شود. بنابراین وظیفه هنر صرفاً بیانگری نیست؛ بلکه پیش از بیان، باید خود بیان، فرم یا شکل بگیرد؛ یعنی از یک ساختار پراکنده به یک ساختار نسبتاً جمع‌وجور تبدیل شود. اما همین بیان، خود می‌تواند باعث شود که حس پیشین، از نو و دوباره تجربه شود. ارتباط عمیق میان هنر و حس‌ها موجب شده است در این مقاله به سوی انسان‌شناسی زیبایی‌شناسی^۳ حرکت کنم.

دو مسئله مهم در این مقاله حائز اهمیت است: ۱. دست‌بافته‌های قومی ایران موضوع بسیار مناسبی برای دسترسی و آگاهی از نظام زیبایی‌شناسی بومی تولیدکنندگان آن‌هاست. این یک دیدگاه انسان‌شناختی^۴ است که محققان حوزه هنر و زیبایی‌شناسی را از پذیرش تام و تمام تعاریف و معیارهای جهان‌شمول یا بهتر بگوییم مقوله‌های غربی از امر زیبایی‌شناختی بر حذر می‌دارد و به آن‌ها هشدار می‌دهد که درک حسی، درکی است که در انزوا وجود ندارد و خود را در جهان وسیع‌تر اجتماعی- فرهنگی ادغام می‌کند که یکی از عناصر مهم این جهان‌ها، نظام ارزش‌هاست که به طور بومی در مکان و زمانی خاص شکل می‌گیرد. بدین دلیل قاعدتاً نمی‌توان در بررسی قلمرو زیبایی‌شناختی یک جامعه، تجربه جوامع دیگر (مثل جوامع غربی) را محور قرار داد و آن را تحمیل کرد. از همین‌روست که

1. Lümə-Dərə
2. Tərəkəmə
3. anthropology of aesthetics
4. anthropological

انسان‌شناسی به دنبال کشف درک‌های ویژه و بومی از چیزی است که زیبایی‌شناسی نامیده شده است.

۲. پژوهشگران ایرانی حوزه هنر، به‌ویژه هنرهای اصطلاحاً سنتی یا قومی، بسیار تمایل دارند که بتوانند قواعد عامی برای ابعاد مختلف این هنرها از جمله ابعاد فن‌شناختی، زیبایی‌شناختی، معناشناختی، و جامعه‌شناختی برای تمامی اجتماعات محلی و قومی ایران تعریف و تعیین کنند. گرچه شاید تا حدی بتوان برای ویژگی‌های فن‌شناختی (مواد، ابزارها، و شیوه‌ی بافت) قواعدی را دست و پا کرد، چنان‌که مطالعات تجربی دانش انسان‌شناسی هنر در میان اجتماعات قومی سراسر جهان نشان می‌دهد که هنر یک پدیده «به‌شدت اجتماعی شده است» [۲۱]؛ یعنی هنر توسط جامعه و برای جامعه به وجود می‌آید و بنابراین هستی‌شناسی آن به‌شدت با جامعه پیوند یافته است؛ به قول لیچ [۲۶] «هنر و جامعه همواره یک کل یک‌پارچه را شکل می‌دهند» [۲۷]. این هستی‌شناسی ادغام هنر-جامعه ضرورت وجود روش‌شناسی متناسب با آن را ایجاد می‌کند؛ روش‌شناسی‌ای که در مراحل گردآوری و تحلیل داده‌ها همواره این ارتباط ویژه را به‌منزله فرایند اصلی کار پژوهشگر می‌داند. این روش‌شناسی یکی از دستاوردهای اصلی دانش انسان‌شناسی برای کلیه علوم اجتماعی است و آن زمینه‌مند کردن^۱ یا بافت‌گرایی است. به این معنا که هنر در جوامع مختلف در بسترهای مختلفی رخ می‌دهد. این بسترها یا زمینه‌ها حداقل شامل تفاوت‌های محیطی، جغرافیایی، تاریخی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، و روانی می‌شوند. بایستی یک قدم نیز فراتر گذاشت: هنر نه اینکه صرفاً با این زمینه‌ها ارتباط دارد، بلکه با آن‌هاست؛ اساساً بدون آن‌ها نه به وجود می‌آید و نه می‌تواند معنایی را برای سازنده و مخاطب ایجاد کند.

لذا اندکی از ایده کلیت هنری^۲ هاچر [۲۵] فراتر می‌روم. منظور هاچر از کلیت هنری این است که هنر بیش از آنکه شیء باشد یک رخداد است و در این رخداد عناصر بسیار دیگری مثل صداها، حرکات، هیجانات، اشیا، و افراد حضور دارند، ولی رویکرد موزه‌ای غرب صرفاً یک عنصر یعنی شیء را از این کلیت خارج می‌کند و بنابراین فهم ناقصی را از هنرهای بومی ارائه می‌دهد. فراروی من به بهترین وجهی می‌تواند با ایده پدیده اجتماعی تام^۳ مارسل موس بیان شود: «پدیده‌های اجتماعی از هم گسیخته نیستند؛ هر پدیده‌ای دربرگیرنده تمامی رشته‌هایی است که پارچه اجتماعی از آن تشکیل شده است. در این پدیده‌های اجتماعی تام تمامی نهادها بیان هم‌زمانی می‌یابند: دینی، قانونی، اخلاقی، و اقتصادی. علاوه بر این، پدیده‌ها جنبه زیبایی‌شناختی خودشان را دارند و انواع ریخت‌شناختی را آشکار می‌سازند» [۳۱]. یک شیء هنری هم‌زمان هم محیط است، هم اقتصاد، هم سیاست، هم جامعه، و هم فرد. نمی‌توان شیء هنری را صرفاً به خودش تقلیل داد یا حتی به یکی از این ابعاد.

1. contextualizing
2. artistic whole
3. total social fact

این تقلیل‌گرایی در پژوهش هنر در ایران باعث شده است تا به‌منزله نمونه در حیطه زیبایی‌شناسی یا معناشناسی دست‌بافته‌های مناطق مختلف کشور، تحلیل واحدی صورت گیرد. یکی از طرح‌های رایج در دست‌بافته‌های داری (انواع قالی، گلیم، و جاجیم) طرح لچک-ترنج است. معنای منتسب به ترنج میانی در متن که اغلب به شکل لوزی است، حوض آب است [۸]؛ حوضی که در وسط باغ بهشت قرار دارد [۴]. همین که به همه این‌گونه از نقوش ترنج به‌عنوان میوه‌ای بهشتی گفته می‌شود [۳]، حاکی از تحمیل دیدگاهی تحلیلی بر تنوع عظیمی از معانی و زیبایی‌شناسی‌های محلی است. انتساب این معانی برای همه طرح‌های لچک-ترنجی مناطق مختلف ایران [۴] کاملاً قابل چالش است. اولاً، این معنا از چه منابعی (که اغلب کتابخانه‌ای است) استخراج شده است و اعتبار آن‌ها در چه حدی است؟ ثانیاً، به فرض اینکه بتوان مطالبی در خصوص باغ و حوض در منابع مکتوب (به‌ویژه ادبیات منظوم و منثور) دوران کهن و میانه ایران یافت دو پرسش دیگر مطرح می‌شود: ۱. چگونه یک فرم کلامی یا واژگانی (در منابع مکتوب) با فرم تصویری (در دست‌بافته‌ها) در ارتباط قرار گرفته است؟ ۲. آیا این ارتباط برای همه جوامع قومی یا محلی ایران قابل کاربرد است یا نه؟ مطالعه انسان‌شناختی‌ام در خصوص طرح لچک-ترنجی در یکی از اجتماعات طایفه ترکمه در شمال غرب ایران به برخی پرسش‌های مذکور پاسخ خواهد داد.

قلمرو انسان‌شناسی زیبایی‌شناسی

در این بخش می‌کوشم تا مروری بر آثار و ایده‌های نظری انسان‌شناسان زیبایی‌شناسی داشته باشم. بینش‌های نظری و حساسیت‌های مفهومی برای انسان‌شناسی زیبایی‌شناسی به ترتیب تاریخی از کارهای انسان‌شناسان زیر می‌تواند استخراج شود: مارسل موس [۳۰]، آنتونی فورگ [۲۲]، کارول جاپلینگ، جکس مکت [۲۸؛ ۲۹]، تونی فرادو، جرمی کوت [۱۷؛ ۱۸]، هوارد مورفی [۳۲؛ ۳۳؛ ۳۵]، و آنتونی شلتون [۳۷]. باید گفت که «کار انسان‌شناس پیوند مجدد زیبایی‌شناسی با فرهنگی است که شیء را تولید کرده است» [۳۳]، زیرا «آنچه در درجه اول برای انسان‌شناس اهمیت دارد، زیبایی‌شناسی شیء در زمینه فرهنگ تولیدکننده است» [۳۴]. «اگر انسان‌شناس می‌خواهد هنر آن جامعه را بفهمد... باید تلاش کند تا [هنر] را همان‌گونه ببیند که اعضای آن جامعه می‌بینند» [۱۷].

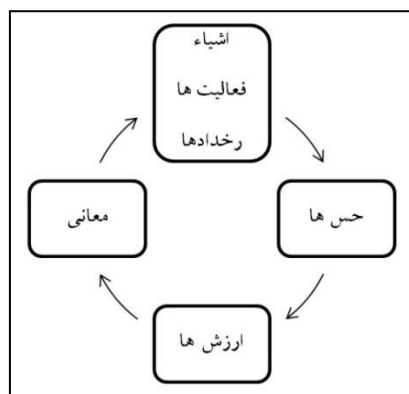
بایستی گفت که انسان‌شناسی زیبایی‌شناسی با مقاله مشهور جرمی کوت «شگفتی‌های دید روزمره: انسان‌شناسی زیبایی‌شناسی و نیلوت‌های گله‌دار» [۱۹] به پختگی بینشی می‌رسد. کوت از میدان مورد مطالعه خود آغاز می‌کند: «نیلوت‌های گله‌دار جنوب سودان اشیاء هنری نساخته و سنت‌های هنر دیداری ندارند، اما ساده‌لوحانه است که فکر کنیم آن‌ها زیبایی‌شناسی دیداری ندارند. در چنین مواردی، تحلیل‌گر وادار می‌شود تا به حوزه‌هایی از زندگی توجه کند که در آن‌ها

مفاهیم عادی هنر قابل کاربرد نیستند» [۱۹]. کوت برای این حوزه‌ها از واژگان گامبریچ [۲۴] یعنی «شگفتی‌های دید روزمره» کمک می‌گیرد. وی معتقد است که «تحلیل با طیف وسیع، توضیحات رضایت‌بخش‌تری از زیبایی‌شناسی جوامع دیگر پدید خواهد آورد» [۱۹]. کوت ادامه می‌دهد: «گرچه من اعتراض بنیادینی به تعریف وسیع هنر ندارم، رضایت‌بخش‌تر می‌یابم که به جای آن از جنبه زیبایی‌شناختی فعالیت‌ها و محصولات جامعه صحبت کنم.» وی بدین طریق حوزه کاری انسان‌شناسی زیبایی‌شناسی را به شدت گسترش می‌دهد و می‌گوید: «همه فعالیت‌های انسانی، جنبه‌ای زیبایی‌شناختی دارند»، زیرا به نظر او «ما همواره، گرچه در سطوح متغیر هوشیاری، با کیفیت‌های زیبایی‌شناختی حس‌های شنوایی، لامسه، حرکتی، و دیداری‌مان سروکار داریم» [۱۹]. از این رو، در کنار هوموهای مختلفی که به موجود انسانی اطلاق شده، دیسانایاک [۲۰] انسان را هومو-استتیکوس^۱ به معنای انسان زیبایی‌شناس می‌داند.

انسان‌شناسی زیبایی‌شناسی از نظر کوت باید «خود را از هنر بگسلد و به ادراک نزدیک‌تر شود»، زیرا کار آن «مطالعه تطبیقی تجربه ادراکی ارزش‌مند در جوامع مختلف است». ادراک «یک فرایند فعال و شناختی است که عوامل فرهنگی در آن نقش مسلطی را بازی می‌کنند». بنابراین، «ادراک‌ها، پدیده‌های فرهنگی هستند» [۱۹]. به همین ترتیب است که کوت به پیروی از مفهوم «چشم دوره‌ای» باکساندل از «چشم فرهنگی» یاد می‌کند. من نیز در مقاله‌ام «مقوله‌های حسی سه‌گانه به مثابه ابزارهای تحلیلی انسان‌شناسی زیبایی‌شناسی» بدون اطلاع قبلی از کار کوت، در قیاس با «تکوین اجتماعی چشم» در کار بوردیو [۱۶]، «تکوین فرهنگی چشم» را مطرح کرده و فرهنگ را «شیوه دیدن» تعریف کرده بودم [۵].

به نظر من، مهم‌ترین دغدغه انسان‌شناسی زیبایی‌شناسی باید این پرسش باشد که چه چیزی ویژگی‌هایی را در اشیا واجد کیفیت‌های زیبایی‌شناختی می‌کند؟ در واقع، باید پرسید که چگونه اشیائی دارای ویژگی‌هایی زیبایی‌شناختی می‌شود و اشیای دیگری فاقد آن‌ها می‌گردند؟ چگونه می‌توان توزیع گرایش زیبایی‌شناختی را به بخشی از یک شیء یا فعالیت، و نه ضرورتاً کل آن، توجیه کرد؟ در نهایت، پرسشی کلی‌تر مطرح می‌شود: چگونه حس زیبایی‌شناختی به مکان‌ها، زمان‌ها، فعالیت‌ها، اشیا، و رخدادهای حیات اجتماعی گسترش می‌یابد؟ مهم‌ترین عامل در این میان، از بین عوامل دیگر، ارزش است. وقتی یک ویژگی عادی مثل نرمی سطح یک دست‌بافته (مثل گلیم ورنی)، رنگارنگی طرح یک دست‌بافته (مثل طرح‌های خانه-خانه یا یلان-یلان در گلیم ورنی)، صوت آرام، مداوم، و محزون یک ساز (مثل ساز بالابان در آهنگ ساری گلین)، شیرینی مزه آلما (سیب)، بوی خوش شاماما (دستنبو)، تبدیل به یک ویژگی با کیفیت زیبایی‌شناختی می‌شود که به ارزش‌ها یا نظام ارزشی افراد و گروه‌ها پیوند یابد یا این ویژگی‌ها وارد ارزش‌ها شده و با آن‌ها ادغام شوند.

باید توجه کرد که خود هنر نیز می‌تواند ارزش تلقی شود و همین‌طور نیز است و به قول نانسی مان [۳۶] هنر با فرایند خلق ارزش درگیر است. در این صورت، اگر شیء/فعالیت/رخداد بررسی شده امر هنری باشد، ارزش هنری آن به ارزش‌های غیرهنری دیگری که بدان منتسب می‌شود اضافه شده و انباشت شود که در نتیجه تأثیر آن نیز شدیدتر خواهد بود. ارزش‌ها به نوبه خود با معانی تغذیه می‌شوند یا موجب تداعی‌های معنایی می‌شوند. اساساً پیوند بین اشیا/فعالیت‌ها/رخدادها، حس‌ها، ارزش‌ها، و معانی اساساً به صورت ناخودآگاه و غیرمستقیمی رخ می‌دهد.

تصویر ۱. قلمرو تحلیلی انسان‌شناسی زیبایی‌شناسی و عناصر آن (منبع: نگارنده)

به همین دلیل این پیوندها از سوی افراد یا گروه‌های تولیدکننده هنر و زیبایی‌شناسی، قابل کلامی شدن نیستند؛ یعنی نمی‌توان از آن‌ها انتظار داشت که بتوانند این پیوندها را به طور آشکار و خودآگاهانه‌ای به وسیله واژه‌ها بیان کنند. قلمرو تحلیلی فوق برای انسان‌شناسی زیبایی‌شناسی و نیز عناصر آن تشکیل‌دهنده کلیت زیبایی‌شناختی هستند؛ بنابراین در هر بررسی باید همواره حداقل این عناصر را مد نظر قرار داد، در غیر این صورت، زیبایی‌شناسی ارائه شده توسط یک محقق از جامعه مورد مطالعه خویش، زیبایی‌شناسی تکه‌پاره شده و ناقص و در نتیجه نادرستی خواهد بود. این کلیت زیبایی‌شناختی در زندگی اعضای جامعه به وجود می‌آید، تغییر می‌کند، و توسعه می‌یابد. بنابراین، درک و فهم آن نیز مستلزم تجربه حسی و فکری این زندگی در سطح عملی است. گرچه رسیدن به فهم کامل و صحیح غیرممکن است، نزدیک شدن به آن از طریق پژوهش مردم‌نگارانه ممکن خواهد بود.

لومه - دره

لومه - دره به منزله بخشی از طایفه ترکمه، در شمال غرب ایران، در منطقه وسیعی به نام قره‌داغ در استان آذربایجان شرقی واقع شده است. شیوه‌های زیست این منطقه دربرگیرنده

شیوه‌های زندگی عشایری، روستایی، و شهری است و بنابراین اقتصاد آن نیز ترکیبی از دامداری، کشاورزی، صنایع دستی، و صنعت است. جامعه لومه - دره در گذشته به طور کامل عشایری بوده، ولی اکنون دارای هر دو شیوه زیست‌عشایری و روستایی است. حدود نیمی از آن‌ها به طور کامل اسکان یافته‌اند و محل سکونت دائمی آن‌ها روستایی به نام لومه - دره است. نیم دیگر، که کوچرو هستند، در طول سال در سه جا سکونت دارند: ییلاق را در ارتفاعات هشتمه‌سر در سه اتراق به نام‌های کله^۱، میان کند^۲، و قازان بی^۳؛ قشلاق را در روستاهای قاتار، دارچین، و قانلی؛ و فاصله بین این دو را در روستای لومه - دره. روستاهای قشلاقی به همراه روستای اصلی لومه - دره، موغان^۴ نامیده می‌شوند. روستای لومه - دره در فاصله حدود بیست کیلومتری از شهر آبش احمد در داخل دره‌ای سرسبز قرار گرفته است. این روستا در سال‌های اخیر به شدت وارد فرایند ساخت‌وساز خانه شده و سکونت چادری پیشین در آن به طور کامل از بین رفته است. روستاهای قشلاقی نیز به فاصله چند کیلومتر از روستاهای اصلی واقع شده‌اند. این روستاها نوسازی نشده‌اند، چون به طور دائم محل اسکان نیستند، ولی امکاناتی مثل مدرسه در آن‌ها فراهم است.

محل ییلاق لومه - دره در هشتمه‌سر واقع شده است. هشتمه‌سر نام ارتفاعات غربی بخش هوراند است که از گذشته محل ییلاق عشایر مختلف منطقه قره‌داغ به‌ویژه طایفه ترکمه بوده است. این ارتفاعات بر بلندی‌های کوه هشت‌سر یا هشتادسر قرار دارند که ارتفاع آن بالغ بر ۲۹۰۸ متر است. این کوه دره‌های عمیق و نیز پرآبی دارد که از برف قله متعدد کوه سرچشمه می‌گیرند. کوه‌پایه‌ها از شهر هوراند آغاز می‌شوند و به تدریج به دامنه‌ها و قله‌ها می‌رسند. پس از طی حدود پانزده کیلومتر، ییلاق‌های طایفه ترکمه آغاز می‌شود. تعداد خانوارهای هریک از اقامتگاه‌ها، که اوبا خوانده می‌شود، متفاوت است و از حداقل پنج خانوار تا سی یا چهل خانوار را دربر می‌گیرد. محل اتراق لومه - دره مرتفع‌ترین محل اقامت عشایر این منطقه است و پس از آن سکونت‌گاهی وجود ندارد. این مکان‌ها سرزمین اجدادی لومه - دره است که نسل‌به‌نسل حفظ شده است؛ بنابراین، هریک از خانوارها محل خاصی برای برپا کردن چادر خود دارند.^۵ در طول اسکان سه‌ماهه تابستانی لومه - دره، هوا بسیار خنک است و اغلب مه غلیظی سراسر دشت‌ها و کوه‌ها را دربر می‌گیرد.

لومه - دره دو نوع سازمان اجتماعی دارد که اصل سازمانده اولی مبتنی بر خویشاوندی است و از کوچک‌ترین واحد به بزرگ‌ترین واحد عبارت است از: او، تیره، طایفه. و اصل سازمانده

1. Kələh
2. Miyan Kənd
3. Qazan Bəy
4. Muğan

۵. هم اکنون اداره جنگلبانی منطقه برای هریک از خانوارهای کوچنده پروانه صادر کرده است؛ بنابراین خانوارهای دیگر نمی‌توانند به این اجتماعات وارد شوند.

دومی، مبتنی بر دام است و از کوچک‌ترین واحد به بزرگ‌ترین واحد عبارت‌اند از: کومه، اوباء، طایفا. مردم لومه- دره، همچون دیگر جوامع آذربایجان، به زبان ترکی تکلم می‌کنند. لهجه ترکی آن‌ها لهجه خاص قره‌داغی است و به میزان بسیار زیادی برای همه ترک‌های ساکن در منطقه آذربایجان قابل فهم است. لومه- دره بیش از هر چیز در دست‌بافته‌ها مهارت یافته است؛ تا حدود بیست سال پیش انواع فرمش، خورجین، گلیم، قالی، جاجیم، و اورکن به میزان زیادی بافته می‌شد. از این میان، هم‌اکنون فرمش به میزان بسیار محدودی نیز توسط چند خانوار برای مصرف داخلی بافته می‌شود. اما اکنون صرفاً بافت ورنی وضعیت منحصربه‌فرد هنر طایفه ترکمه و اجتماع لومه- دره را نشان می‌دهد. طایفه ترکمه در میان اهالی کل منطقه قره‌داغ به بافت ورنی‌های ظریف و زیبا مشهور است. در طایفه ترکمه نیز در مرتبه اول لومه- دره و در مرتبه دوم نجف بهترین بافندگان این محصول به شمار می‌آیند.

پژوهش درباره دست‌بافته‌های لومه- دره از آبان ۱۳۹۰ آغاز شد که در آن مذاکره و گفت‌وگو با مطلعان کلیدی و محققان در خصوص میدان مطالعه‌شده صورت گرفت. پس از آماده‌شدن مقدمات سفر، کار میدانی از فروردین ۱۳۹۰ شروع شد که در آن وارد طایفه نیمه کوچ‌روی ترکمه شدم. مردم‌نگاری فشرده در این طایفه از فروردین تا مرداد ۱۳۹۱ به طول کشید و طی آن تلاش شد تا ابعاد مختلف حیات اجتماعی تیره‌هایی از این طایفه به نام لومه- دره در دوره‌های بیلاقی و قشلاقی و سکونت دائم مورد مشاهده، مصاحبه، و تجربه قرار گیرد. در بخش اعظم کار میدانی، به‌ویژه در گردآوری داده‌ها، همسر، سهیلا فرضی مولان، دستیار پژوهشی‌ام بودند که بایستی ق‌دردانی صمیمانه خود را از ایشان داشته باشم. همچنین، ایشان هم به‌عنوان دانش‌آموخته جامعه‌شناسی و هم یک فرد بومی، مباحث و چالش‌هایی در مسیر گردآوری و تحلیل داده‌ها مطرح می‌کردند که همواره تأثیرگذار بود. نیز خواهرم، رباب ایزدی جیران، و برادرم، اکبر ایزدی جیران، هر یک در یکی از سفرهای میدانی همکاران پژوهشی‌ام بودند که کار گردآوری داده‌ها را برایم تسهیل کردند. در گردآوری داده‌های مربوط به دست‌بافته‌ها، تقریباً اکثر منازل مسکونی روستایی و چادرهای عشایری را یک‌به‌یک جهت عکسبرداری و مشاهده گشتیم. گردهمایی‌های چندخانواری با بحث پیرامون ویژگی‌های دست‌بافته‌ها و نیز ادبیات شفاهی در چادرها شکل دادیم. خودم و همکاران پژوهشی‌ام در این مدت در برخی از فعالیت‌های جمعی مشارکت داشتیم مثل امور مرتبط با گله، تهیه غذا و آب، بازی‌ها، عزاداری‌ها، مراسم‌های شعرخوانی، و... تلاش می‌کردم تا در مشاهدات و تجربیاتم از زیست در این اجتماع کوچک به جهان مادی و حس‌های اجتماعی بیشتر توجه کنم تا بتوانم دست‌بافته‌ها را در ارتباط با این موضوعات درک و سپس تفسیر نمایم. این مقاله یکی از نتایج کار میدانی‌ام بود که نوشتن آن در اسفند ۱۳۹۱ به اتمام رسید، ولی انتشار آن تا بدین موقع به تعویق افتاد.

حس کردن لومه- دره

زندگی در بیلاقات لومه- دره یک تجربه کاملاً متفاوت برای من بود؛ گویی که به جهان دیگری وارد شده بودم. این تأثیر چنان بود که در هر بار بازگشت به تبریز یا تهران، مزه شیرین زندگی در آنجا چندین روز در همه وجودم و همکاران پژوهشی‌ام حس می‌شد. با حرکت از شهر هوراند، دامنه‌های ارتفاعات هشته‌سر آغاز می‌شود. دامنه‌هایی سرسبز، با درخت‌های متنوع، گل‌های رنگارنگ، پرندگان گوناگون، و حیواناتی دیگر دیده می‌شوند. هوای کاملاً سالم، صاف، و مطبوع لمس می‌شود و ما را وامی‌دارد تا با نفس‌های عمیق، این هوای منحصر به فرد و کمتر تجربه شده را به درون ریه‌های خود راه دهیم. لحظات بسیار تهییج می‌شویم تا چشم‌هایمان را ببندیم و ورود محرک‌های بیرونی را به طرف گوش‌هایمان هدایت کنیم تا علاوه بر دیدن مناظر، آن‌ها را بیشتر بشنویم. تمایل به شنیدن زمانی قوی‌تر می‌شود که شرشر آب‌های جاری و آواز پرندگان نیز به این مناظر اضافه می‌شوند. تأثیر حسی این جهان به قدری شدید است که متوجه می‌شویم دوربین و عکس‌برداری آن نمی‌تواند انتقال‌دهنده واقعیت آن باشد؛ بنابراین، مکرراً دوربین را کنار می‌گذاریم و خودمان را به این جهان می‌سپاریم تا محرک‌های آن همه وجود و همه حس‌هایمان را تحت تأثیر قرار دهد.

به تدریج اتراق‌ها یا اوباهای طایفه ترکمه یک‌به‌یک ظاهر می‌شوند. گروه‌های چندین خانواری، با چادرهایی بیضوی، آغل‌های سنگ‌چین دایره‌ای، گوسفندها و بزهایی که ردیف‌رديف از اتراق خارج می‌شوند، دخترانی که با ظروفی راهی چشمه‌های خنک هستند، زنانی که در حال تهیه غذا یا رسیدگی به دام‌اند، کودکانی که بر بلندی ارتفاعات نشسته و رخدادهای را زیر نظر دارند، پیرانی که در جایی نشسته و نظاره‌گر فعالیت اعضای گروهشان هستند، و... ناگاه مه غلیظی کل فضا را پر می‌کند؛ به گونه‌ای که فاصله یک‌متری نیز به سختی دیده می‌شود و راندن ماشین در این دامنه‌های پر پیچ و خم دشوارتر می‌گردد. توده مه‌ها همواره در حال گذرند و یکی پس از دیگری فضا را در اختیار می‌گیرند و بعد دیداری و لمسی آن را به طور کامل دگرگون می‌کنند. درنهایت، پس از طی حدود سی کیلومتر و پارسان پارسان، به محل بیلاق لومه- دره می‌رسیم. به محض دیده‌شدن پراید بژ، بچه‌های اتراق کله شروع به داد و فریاد می‌کنند و به استقبال ما می‌آیند. ورود ما توجه همه افراد را به سوی ما جلب می‌کند. زنان و مردان می‌آیند و به ما کمک می‌کنند تا در ابتدای اتراق چادرمان را بنا کنیم. ما بدون زحمت خیلی زیاد و توجیه کارمان به زودی پذیرفته می‌شویم و پذیرایی گرمی از ما صورت می‌گیرد.

اتراق کله مثل اتراق‌های دیگر در دست زنان است؛ یعنی بسیاری از امور توسط زنان انجام می‌شود، زیرا اکنون مردان برای کار به شهرهای مجاور می‌روند و فقط چوپان‌ها، سالخوردگان، و کودکان از میان مردان در اتراق حضور دارند. وقتی از بالای تپه انتهایی اتراق به کل اجتماع

نگاه می‌کنم، اغلب زنان دیده می‌شوند و تعداد اندک سالخوردگان بیشتر در چادر حضور دارند. زنان میانسال و دختران جوان با لباس‌های رنگارنگ، که اساساً نقوش گیاهی مثل انواع گل‌ها را دارند، اما برخی از زنان و نیز زنان سالخورده اغلب لباس‌های تیره می‌پوشند. برخورد زنان با من و همکاران پژوهشی‌ام بسیار محبت‌آمیز است؛ تا حدی که ما را با اسم کوچک صدا می‌کنند. اکنون دیگر پس از گذشت یک دوره مفصل کار میدانی‌ام در منطقه به «اصغر» معروف شده‌ام. شدت دوست‌داشتن و محبت‌ورزیدن همه اهالی، به‌ویژه زنان و کودکان، به ما برایمان شگفت‌انگیز به نظر می‌آید، گرچه آن‌ها معتقدند که «قوناخ ائوین برکتی‌دی» (مهمان برکت‌خانه است)، فراتر از این اعتقاد ذهنی، به نظر من یک گرایش شدید حسی در کار است. این جو دوستانه باعث می‌شود ما بیشتر و بهتر بتوانیم به جامعه مورد مطالعه خودمان نزدیک شویم و به ابعاد مختلف آن سرک بکشیم.

حس کردن دست‌بافته‌ها

جامعه لومه- دره دست‌بافته‌های مختلفی مثل قالی، گلیم، فرمش، جاجیم، و اورکن دارد. در این مقاله، تلاش می‌کنم تا یکی از طرح‌های رایج در این دست‌بافته‌ها را برای تحلیل بعد زیبایی‌شناختی و جهان حسی آن بررسی کنم. این طرح در دسته‌بندی بومی ذیل طرح‌های گؤل^۱ (به معنای برکه) قرار می‌گیرد. طرح گؤل متشکل از یک یا چند حاشیه به نام یلان با یک متن است که در درون متن، یک یا چند نقش‌مایه مرکزی و بزرگ لوزی‌شکل یا دایره‌شکل به نام گؤل وجود دارند. در اصطلاحات مربوط به فرش در ایران، طرح‌های گؤل، طرح لچک ترنج نامیده می‌شوند [۱۴]. در لومه- دره، طرح‌هایی که یک گؤل دارند، ته‌گؤل (یک‌گؤل) و طرح‌هایی که بیش از یک گؤل دارند، گؤل- گؤل نامیده می‌شوند. طرح‌ها از نظر وجود نقش دیگری در کنار نقش‌مایه گؤل نیز نامگذاری می‌شوند؛ در این نام‌ها، گؤل به‌منزله پس‌وند استفاده می‌شود تا نقش دیگر کنار گؤل را نیز وارد اسم کند؛ مثل قوش‌لی‌گؤل (ترنج پرنددار).

اغلب دست‌بافته‌ها در همین دسته از طرح‌های گؤل قرار می‌گیرند: تقریباً همه طرح‌های قالی‌ها و گلیم‌ها، همه طرح‌های فرمش‌ها، و اغلب طرح‌های ورنی‌ها. زمانی که متن قالی پر از نقوش انواع گل، برگ، شاخه، و درخت است (قاب‌های ۱ و ۲)، صحنه گیاهی ویژه‌ای نمایش داده می‌شود که باید به جست‌وجوی نزدیک‌ترین تصویر تجربه‌شده به آن در حیات اجتماعی باشیم.

قالب ۱. قالی، طرح گؤل با نقوش ریز انواع گل و نقش مایه‌های بزرگ گل سرخ (عکس از سهیلا فرضی مولان)

قالب ۲. قالی طرح گؤل با نقوش ریز شاخه (عکس از سهیلا فرضی مولان)

وقتی از هنرمندان و همه اعضای جامعه خواسته می‌شود تا درباره نقوش و طرح‌های دست‌بافته‌ها سخن بگویند، صرفاً به نام‌بردن برخی از آن‌ها بسنده می‌کنند و هیچ توضیح دیگری در خصوص چرایی وارد کردن این عناصر ویژه به داخل دست‌بافته‌ها نمی‌دهند. گویی که هدف آن‌ها صرفاً پدید آوردن فرم بوده است و نه توضیح آن؛ گویی که در لومه- دره به قول گیرتز [۲۳] «هنر نباید معنا دهد، بلکه باید حضور داشته باشد». با وجود این، واکنش‌های کلامی و جسمانی به دست‌بافته‌ها دارند که در پس خود بیشتر توضیحات حسی به اتنوگراف منتقل می‌کنند. از این نظر، نمی‌توان یک روایت یا نظامی از معانی مشخص با ارجاعات تصویری

خاص را در این طرح‌ها یافت، مگر اینکه چنین روایت یا نظام معنایی را به هنر تحمیل کرد. در قلمرو کلامی، آنچه اعضای جامعه درخصوص دست‌بافته‌ها می‌گویند آن است که این آثار گوزل^۱ هستند. مناسب‌ترین معادل واژه گوزل در انگلیسی «Beauty» و در فارسی «زیبا» می‌تواند باشد. نه تنها گوزل بودن به کلیت یک دست‌بافته اطلاق می‌شود، بلکه طرح و به‌ویژه به نقوش آن نیز منتسب می‌شود. در مورد نقوش فیگوراتیو یا شمایی (که در آن‌ها رابطه بین دال و مدلول براساس شباهت شکلی است)، زیبابودن نقوش در درجه اول به توانایی بافنده در انتقال تصویر دقیق عناصر موجود در طبیعت به دست‌بافته برمی‌گردد. در درجه دوم، این خود نقوش‌اند که گوزل دانسته می‌شوند، به‌ویژه این زیبایی در مورد نقوش گل، که بیشترین حضور را در دست‌بافته‌ها دارد، به میزان بیشتری بیان می‌شود.

در قلمرو هیجانی-احساسی، آنچه از وضعیت بدنی و حس‌های بدنی کسانی که در مورد دست‌بافته‌ها سخن می‌گویند برمی‌آید، بیش از همه و پیش از همه نشان‌دهنده مهم، عظیم، و سخت‌بودن کار بافندگی است. اهمیت این آثار از مراقبت ویژه از دست‌بافته‌های قدیمی در انبارها، عظیم‌بودن آن‌ها از وصف توانایی هنرمند، و سخت‌بودن از این گفته رایج برمی‌آید: «هانا توخوماخ، اینئینن گور قازماخ‌دی» (بافتن ورنی همانند کندن گور با سوزن است). جمع این حس‌های کلی در مورد دست‌بافته‌ها اهمیت آن‌ها را در انتقال سنت اجدادی نشان می‌دهد و از همین‌رو لومه-دره‌ای‌ها تعصب ویژه‌ای برای تداوم کار بافت دارند و می‌خواهند همواره تصاویر دست‌بافته‌های قدیمی خود را که دیگر آن‌ها را تولید نمی‌کنند در تنها دست‌بافته باقی‌مانده، یعنی در ورنی، از نو و به شکلی جدید بازتولید کنند. علاوه بر این حس کلی نسبت به کلیت یک دست‌بافته، نگاه کردن به عناصر یا نقوش داخل دست‌بافته و تجربه گوزللیخ (به معنای زیبایی) در آن‌ها به حس‌های مختلفشان لذت می‌دهد.

دیدن تصویر

جغرافیای قره‌داغ به طور نسبتاً کاملی مملو از دشت‌ها و کوه‌هایی است که پر از گونه‌های مختلف گیاهی و حیوانی‌اند. مناطق ییلاقی هشته‌سر و قشلاقی موغان نیز چنین‌اند: دشت‌هایی فراخ پر از گل‌های رنگارنگ، کوه‌هایی پر از چشمه‌های خنک، فضای بین دشت‌ها و کوه‌ها که توسط مه پر می‌شود، دامنه‌ها و قله‌هایی که پر از درختان متنوع‌اند. درواقع، تجربه حسی اعضای جامعه لومه-دره از جغرافیای آن، تجربه از نزدیک عناصری مثل کوه‌ها، سنگ‌ها، خاک، چشمه‌ها، باغ‌ها، گل‌ها، میوه‌ها، حیوانات، و ستاره‌ها و رخدادهایی مانند باران، رنگین‌کمان، و مه است. قالی‌های قاب‌های ۱ و ۲ بخشی از این تجربه اجتماعی را ملموس و مجسم کرده است که

1. Gözel

در سطح دست‌بافته‌ها عناصر و فضاهای گیاهی دیده می‌شوند، اما در عمق، جهانی تصویر شده است که این سطح فوق روی آن سوار است یا از آن بیرون زده است. به دلیل اینکه هدف این مقاله صرفاً بررسی بعد زیبایی‌شناختی دست‌بافته‌هاست، تلاش می‌کنم تا به دنبال کشف تجربه حسی مردم لومه - درمه از چنین تصاویری باشم. بنابراین، بهتر است بگویم که هدفم بعد حس‌شناختی دست‌بافته‌هاست. در پاراگراف قبل، جغرافیای لومه - دره را ترسیم کردم؛ این ترسیم مبتنی بر مشاهدات یک مردم‌نگار بوده است. اما در حس افراد نسبت به این جغرافیا دیگر نمی‌توان به مشاهده صرف مردم‌نگار تکیه کرد، بلکه باید به سوی دریافت و تجربه حس مستقیم افراد نسبت به این جغرافیا پرداخت. بخش مهمی از این حس مردم به جغرافیا در شعرهایی که اغلب توسط زنان خوانده می‌شود قابل درک است. در طول کار میدانی ام شعرهای فراوانی توسط زنان اتراق‌های لومه - دره خوانده شد؛ چه به صورت انفرادی، چه در مراسم‌های شعرخوانی که توسط مردم‌نگار ترتیب داده می‌شد، و چه در عزاداری‌ها. همچنین، خوشبختانه بسیاری از این اشعار با نام اشعار بایاتی در منابعی مثل فرزانه [۱۱]، اشراقی [۲]، پدرام [۷]، و به‌ویژه به‌طور نسبتاً کاملی در احمدی [۱] ثبت و ضبط شده‌اند.

شعر زیر را پیرزنی به نام لالازار، یکی از شاعران مشهور اتراق‌کله، خواند: «بولاخ سنده سویین لیل‌دی، دورت طرفین قیزیل گولدی/ بولاخ سنین خیرین اولسین، قیز گلین‌نن همین بپردی» (ای چشمه! آب در تو گل‌آلود است، هر چهار سمت تو پر از گل سرخ است/ ای چشمه! خوش به حالت باشد، تو همراز دختران و عروسان هستی). این شعر لایه‌ای از قالی قاب ۱ را برای ما آشکار می‌کند. در این شعر، چشمه محوریت دارد؛ در بیت اول ارتباط بین چشمه و طبیعت و در بیت دوم ارتباط بین چشمه و جامعه بیان می‌شود. به لحاظ دیداری، عنصر مشخص یا نقش‌مایه معینی در قالی وجود ندارد که برابرنهاده تصویر بولاخ (چشمه) باشد. اما در قالی سه نقش‌مایه بزرگ داخل متن تصویر قیزیل گول^۱ (گل سرخ) با هشت گلبرگ را نشان می‌دهند؛ در داخل هر یک از گلبرگ‌ها مجدداً یک گل سرخ وجود دارد. در سراسر متن نیز، گل‌های سرخ و شاخه‌ها، ساقه‌ها، و برگ‌های آن‌ها بافته شده است. بدین ترتیب، گل‌های سرخ سطح تصویر را نشان می‌دهند، در واقع تصویر زیرین را می‌پوشانند. تصویر زیرین، همان چشمه‌ای است که رنگ قرمز زمینه متن قالی نماینده آن است.

بیت دوم شعر، به ارتباطی اشاره می‌کند که به طور شمایی و آشکارا در قالی قابل مشاهده نیست. در بیت دوم گفته می‌شود که دختران و عروسان با چشمه همرازند. همرازی بر پیوند بسیار نزدیک زنان با چشمه اشاره دارد. در قالی آنچه با تصویر چشمه این ارتباط نزدیک را برقرار می‌کند، نقوش گل‌های سرخ‌اند. بنابراین، نقوش گل سرخ همان نقوش زنان‌اند. اینکه گل

سرخ نمادی زنانه است، با شعرهای دیگری نیز تأیید می‌شود: «آرازمین قیراخلاری، دولو گلیر آخلاری/ قیزیل بیر گوله بنزر، یاریمین یاناخلاری»^۱ [۹] یا «عزیزیم سن گولومسن، گولومسن سونبولومسن/ من سنین بولبولونم، سنده منیم گولومسن»^۲ [۱۱].

قالی قاب ۲ گل ندارد و متن آن از نقوش شاخه پر شده است. ساقه‌های بسیار طولانی در کنارین متن، بیشتر ذهن را به سوی تصویر باغ می‌برد. در اینجا شعر زنی که ما را در تشکیل مراسم‌های شعرخوانی یاری می‌کرد، درک خوبی از این قالی به ما می‌دهد: «کاربالا یولی باغ اولئیدی، قلبی قلبی داغ اولئیدی/ کئشکی ددم‌ننم، بو گونلر ساغ اولئیدی» (ای کاش راه کربلا تبدیل به باغ می‌شد، تبدیل به کوه‌های مرتفع و بلند می‌شد/ کاش پدر و مادرم در این روزها زنده بودند). همچنان که در شعر و قالی قبلی چشمه‌ها و گل‌های سرخ در کنار یکدیگر آمده‌اند، در این شعر، باغ‌ها و کوه‌ها به همراه یکدیگر بیان شده‌اند. باز همچون قالی ۱، در قالی ۲ صرفاً فضایی شلوغ از باغ وجود دارد و نشانه مشخصی از کوه در میان نیست. اینجا به‌طور آشکارتری می‌توان فهمید که کوه‌ها در زیر باغ‌ها مانده و پوشیده شده‌اند. بنابراین، سطح دست‌بافته، صحنه باغ و عمق آن، صحنه کوه است.

کوه و باغ از جمله عناصری‌اند که همچون نشانه‌های اصلی سرزمین و حیات جامعه قلمداد می‌شوند؛ به همین سبب اغلب بیان حس نسبت به سرزمین با اشاره به کوه‌ها و باغ‌های آن صورت می‌گیرد. به‌ویژه به تصویر کشیدن سرزمین با عنصر کوه شاید اصلی‌ترین بیان حسی باشد، همچون در شعر زیر از زبان یکی از مردان اتراق‌کله: «من آشیخ سولی داغلار، چشمه‌لی سولو داغلار/ بوردا بیر غریب یاتیب، گوی کیشنر بولود آغلار» (من عاشق کوه‌های پر از آب، کوه‌های پر از آب و چشمه/ در اینجا غریبی مرده، آسمان می‌گرد و ابر گریه می‌کند). از همین بیان‌هاست که هنر دیداری از دیدن عبور کرده و آغاز به حس شدن توسط حس‌های دیگری مثل چشایی، بویایی، شنوایی، و بساواایی می‌شود. در ادامه صرفاً به حس چشایی موجود در این تصاویر خواهیم پرداخت و بررسی حس‌های دیگر را به نوشته‌های بعدی موکول می‌کنم.

چشیدن تصویر

تجسم دیداری دست‌بافته‌ها صرفاً در محدوده حس بینایی و تحریک آن نمی‌ماند، بلکه با توجه به غنی‌بودن تصویرسازی‌های ذهنی در اشعار، لایه‌های دیگری نیز دارند که وارد قلمروهای حسی دیگر نیز می‌شود. قالی قاب ۲، که باغ موجود بر کوه‌ها را دیداری کرده بود، چشمه‌ها و آب‌های روان را نیز در کوه‌ها دربر می‌گیرد. در این قالی، نقش‌مایه‌های بزرگی در متن با شش

۱. کناره‌های رود آراز، جوی‌های خروشان آن می‌آیند/ به گلی سرخ شبیه است، لپ‌های عشقم
۲. عزیزم تو گل من هستی، گل و سنبلم هستی/ من بلبل تو هستم، تو هم گل من هستی

ضلع وجود دارند که گؤل نامیده می‌شوند. معنای لغوی گؤل، برکه همان محل جمع شدن آب است. در واقع، بیان ادبی شعر از چشمه در بیان تجسمی قالبی تبدیل به برکه می‌شود؛ اما به هر روی، هر دو بر عنصر آب در پهنه سرزمینی اشاره دارند. در اشعار بومی، چشیدن آب چشمه باعث طعم خوش دهان می‌شود: «من آشیق آدا گل‌سین، پروانه اودا گل‌سین/ اییل سن بولاخان ایچ، قوی آغزین دادا گل‌سین»^۱ [۱]. بنابراین، حس حاصل از چشیدن آب چشمه بیش از حس‌های دیدن ظاهر، شنیدن صدا، و لمس کردن آن است.

این اولویت‌دهی به دلیل قدرتی است که در آب چشمه وجود دارد و می‌تواند بر فرد تأثیر گذارد. این تأثیرگذاری در یکی از داستان‌های مشهور بومی نشان داده می‌شود که در سال ۱۹۳۷ از زبان آشیق علی در منطقه خزر روایت شده و بهرنگی [۶] نیز همین موضوع روایی را در منطقه قره‌داغ ثبت کرده است: کوراوغلو، شخصیت قهرمان تاریخی و اسطوره‌ای قره‌داغ، وقتی به توصیه پدر کور خود، آلی کیشی، از کف آب چشمه قوشا بولاخ (جفت-چشمه) در بالای کوه، که از برخورد ستاره‌ای از مشرق و ستاره‌ای از مغرب پدید آمده، می‌خورد به مقام آشیقی می‌رسد. آلی کیشی قبلاً گفته بود که «هر کیم قوشابولاغین سویوندان ایچسه آشیق اولار» [۱۵]، یعنی «هرکس از آب این چشمه بنوشد، تبدیل به آشیق می‌شود». آشیق، هنرمند نوازنده، خواننده، رقص، شاعر، و داستان‌سراست که مراسم مختلفی را اجرا می‌کند. این شخصیت نمونه یک فرد تکامل‌یافته و تعالی‌یافته از میان اعضای جامعه است و باور بر این است که توانایی‌های هنری وی از سوی نیروهای فراطبیعی اعطا می‌شود؛ به همین سبب به آن‌ها حق آشیقی می‌گویند.

در بیلاق کله، چندین چشمه وجود دارد که نام یکی از آن‌ها ایمان بولاغی است؛ ایمان رخدادی است که در درون و قلب فرد در اثر توجه به امر فراطبیعی روی می‌دهد. به نظر می‌رسد که جذابیت چشایی چشمه است که باعث شده است تا ما با تعداد قابل ملاحظه‌ای از دست‌بافته‌ها روبه‌رو باشیم که دارای طرح گؤل باشند؛ طرح‌هایی که بزرگ‌ترین نقش‌مایه آن‌ها گؤل نامیده می‌شود تا بر اهمیت نمادین آب تأکید شود. در واقع، اصلی‌ترین و رایج‌ترین طرح، همین طرح گؤل است. به عبارت دیگر، سبک غالب طراحی دست‌بافته‌ها استفاده از نقش‌مایه‌های بزرگ آبی و آرایش عناصر دیگر در ارتباط با آن‌هاست. حتی نقش‌مایه‌های بزرگ و مرکزی قالبی قاب ۱ نیز گؤل نامیده می‌شوند، گرچه به شکل گل سرخ بافته شده‌اند. از این نظر، دست‌بافته‌های طرح‌های گؤل بیشتر از آنکه به هدف دیده‌شدن بافته شوند، به هدف چشیده‌شدن خلق می‌شوند. چشیدن، قدرت بیشتری نسبت به دیدن در جذب عمیق‌تر و درونی‌تر موضوع حس شده دارد و می‌تواند به جای اینکه حرکات و سطح آب را در پرده چشم بیندازد، خود آب را ببلعد و وارد بدن کند.

۱. من عاشق، به اسم بیاید، پروانه به سوی آتش آید / خم شو و از آب چشمه بنوش، بگذار تا دهانت مزه بگیرد.

بنابراین ملاحظه می‌کنیم که ارزش داده‌شده به مزه آب بیش از ظاهر آب است. چه ارزش‌های اجتماعی‌ای در چشیدن آب وجود دارد؟ در مرتبه اول، سلامت جسمی، در مرتبه دوم، تعالی روحی. قوت و قدرت گرفتن روح کوراوغلو باعث می‌شود تا او بدون هیچ‌گونه آموزش و تربیت قبلی به هنرمند تبدیل شود. به اعتقاد بومیان، رابطه بین چشیدن آب و آفرینندگی هنری در قلمرو طبیعی نیز رخ می‌دهد. یکی از چیستان‌های ترکمه از زبان بچه‌های اتراق‌کله، همچون فرهاد و فرزاد، چنین است: «فاطمه- ننه هانا اوزادیر» (کفش‌دوزک در حال بافتن گلیم ورنی است)؛ پاسخ این چیستان رنگین‌کمان است. رنگین‌کمان به هنگام نهم باران یا اندکی پس از باران پدید می‌آید؛ یعنی وقتی طبیعت آب باران را چشید، رنگین‌کمان را پدید می‌آورد. بنابراین، رنگین‌کمان اثر هنری طبیعتی است که در اثر نوشیدن آب قادر به خلق آن شده است. باز همین رابطه به قلمرو انسان‌های عادی نیز کشیده می‌شود؛ براساس تقسیم کار اجتماعی در میان عشایر ترکمه، زنان مسئول آوردن آب و نیز مسئول بافتن دست‌بافته‌ها هستند. زنان ارتباط حسی فوق‌العاده عمیق و شدیدی با آب چشمه دارند که در تعداد قابل توجهی از اشعار بیان می‌شود. همین زنان، قدرت فوق‌العاده‌ای در آفرینش هنری در قالب انواع دست‌بافته‌ها دارند. بسیار مهم است که توجه کنیم نوعی از دست‌بافته‌ها به نام جئجیم (جاجیم) در لومه- دره بافته می‌شوند که طرح راه‌راه آن‌ها و رنگ‌های این طرح به طور بسیار زیادی به لحاظ شمایی شبیه رنگین‌کمان است (قاب ۳).

جدول ۱. حس چشایی و قدرت هنری

چشایندگان آب چشمه/ باران	تأثیر بر بعد	نتیجه تأثیر
کوراوغلو	روحانی	آشوق شدن
دشت‌ها و کوه‌ها (سرزمین)	مادی	پدیدآوردن رنگین‌کمان
دختران و زنان	ذهنی و حسی	خلق دست‌بافته‌ها

قاب ۳. جاجیم‌هایی با طرح‌های راه‌راه رنگارنگ (عکس از سهیلا فرضی مولان)

در بسیاری از اشعار، کیفیت آب چشمه با واژه سرخوش بیان می‌شود: «من آشیق داش بولاغا، سویی سرخوش بولاغا» (من عاشق چشمه‌سنگی، چشمه‌ای که آبش سرخوش است). آب چشمه چیز منفعلی نیست، بلکه فعال است؛ اما سطح فعالیت آن به بالاترین حد خود رسیده و در حال سرخوشی است. همین جنس سرخوش آب چشمه است که در دهان چشاینده آن مزه می‌کند و فرد را نیز سرخوش می‌کند؛ سرخوشی‌ای که موجب توانایی هنری می‌شود. سرخوشی حالتی بدنی است که نشئه و خلسه‌ای را پدید می‌آورد؛ لحظاتی از تجربه انسانی که از حالت عادی خارج می‌شود و به وضعیتی خاص می‌رسد. به نظر می‌رسد که در فلسفه هنری جامعه لومه- دره، هنر در لحظات سرخوشی و خلسه پدید می‌آید.

از دیدگاه تحلیل حسی، دست‌بافته‌ها گرچه از جمله هنرهای تجسمی و دیداری محسوب می‌شوند، صرفاً در سطح خود حس بینایی را تحریک می‌کنند. لایه‌های عمیق‌تر تصویرهای طرح‌های گؤل، حسی مثل حس چشایی را نیز تحریک می‌کند. از این نظر، تجربه این هنر ظاهراً دیداری، تجربه‌ای است که بیننده را به چشاینده تبدیل می‌کند. چشیدن تصویر یک فعالیت دوگانه را پدید می‌آورد: ۱. فرد برای چشیدن ابتدا باید به لایه عمیق‌تر تصویر وارد شود، یعنی در تصویر جذب شود؛ ۲. سپس برای چشیدن، تصویر را به درون خود جذب می‌کند. در واقع، در فعالیت اول، فرد توسط شیء چشیده می‌شود و در فعالیت دوم، شیء توسط فرد چشیده می‌شود. فعالیت اول در شعر زیر به صورت دگرگونی به دریا و برکه بیان می‌شود: «دریا اوللام بولاننام، سوجاخ اوللام سولاننام / ساغ گوزوم سنه قوربان، سول گوزومله دولاننام»^۱ [۲؛ ۷؛ ۱۰]. فعالیت دوم نیز به صورت همراه شدن با زیبارویان در اثر بدل شدن به آب در شعر زیر بیان می‌شود: «سویان گندن ایگیدی، ساچی مخمر تک ایدی / آلاسه منی سو ائیله، سو گوزلر یوکیدی»^۲ [۱۳].

آب ارزش بقایی برای جامعه عشایری لومه- دره دارد؛ به همین سبب، اتراق‌ها همگی در کنار چشمه‌ها برپا می‌شود. از یک طرف حیات انسان‌ها و حیوانات به آب چشمه بستگی دارد و از طرف دیگر حیات طبیعت، به‌ویژه طبیعت لومه- دره که دشت‌ها، کوه‌ها، و باغ‌هاست، به آب باران وابسته است. حیات جسمانی انسان‌ها و طبیعت نه با دیدن آب بلکه با چشیدن آب میسر می‌شود. اما لومه- دره‌ای‌ها حیات جسمانی را به حیات روحانی و معنوی نیز بسط داده‌اند؛ حیاتی روحانی که باعث پدیدآمدن قدرت خلق هنری می‌شود.

پیوند بین شیء، حس، ارزش، و معنا اکنون آشکار می‌شود. شیء هنری توسط حس

۱. دریا می‌شوم و به هم می‌خورم، آنگیر می‌شوم و آب می‌دهم / چشم راستم قربان تو، با چشم چپم روزگار می‌گذرانم.

۲. جوانمردی که به سوی آب می‌رفت، زلفش مثل مخمر بود / خدایا مرا تبدیل به آب کن، چون آب محموله زیبارویان است

چشایی به دلیل داشتن ارزش‌های اجتماعی (سلامتی جسمانی و طبیعی؛ تعالی روحانی) معنا می‌یابد. بنابراین، یک چیز وقتی معنا دارد که ارزشی اجتماعی بدان متصل است. بنابراین، تصاویر بافته‌شده روی طرح‌های گؤل تصاویری هستند که توسط هنرمند چشیده شده و برای مخاطب نیز چشانه خواهند شد. این رویکرد بومی ما را به سوی فلسفه متفاوتی از تجربه هنری در هنرهای تجسمی می‌برد. فلسفه غربی که با تأسیس موزه‌ها و گالری‌ها برای هنرهای تجسمی، دیدن، و تأمل بر شیء دیده‌شده را در مرکز تجربه هنری قرار می‌دهد، در توجه نسبت به حس‌های دیگر ناکام می‌ماند. فلسفه تجربه هنری در لومه- دره دیدن را به سطح شیء و چشیدن را به عمق شیء مرتبط می‌کند؛ بنابراین، در این تصور، دیدن نمی‌تواند درک خوب و کاملی از چیز دیده شده باشد، بلکه باید حس‌های دیگر نیز به کار افتند تا شیء به‌طور کامل تجربه شود. دیداری‌گرایی غربی نمی‌تواند هستی تام و تمام پدیده‌ها را درک کند؛ دلیل کلامی کردن و توضیح شیء هنری در غرب نیز به دلیل تجربه سطح است. درحالی‌که تجربه عمق بیشتر افراد را به سکوت می‌کشاند، چون جامعه واژگانی برای تجارب عمیق پدید نیاورده است. لومه- دره‌ها در مقابل پرس‌وجوی کنجکاوانه مردم‌نگار درباره معانی عمیق نقوش و طرح‌ها ساکت بودند؛ آن‌ها گرایش داشتند تا بیش از آنکه درباره هنر سخن بگویند و آن را با تمام وجود درک کنند. مدت‌ها طول کشید تا اتنوگرافر بفهمد که لومه- دره‌ها هنر را تجزیه نمی‌کنند، بلکه با هنر زندگی می‌کنند.

نتیجه‌گیری

در این مقاله، نشان دادم که نمی‌توان رویکردی کلان‌نگر و تقلیل‌گرا در بررسی تصاویر دست‌بافته‌های اقوام مختلف ایران به کار برد و مثلاً نقش‌مایه ترنج را حوض بهشت برین تلقی کرد. عنصر محوری آب در این نقش‌مایه نه در بهشت دوردست، بلکه در زمین نزدیک و در نزد خود مردمانی است که خالق این دست‌بافته‌ها هستند. طرح‌های گؤل یا طرح‌های ترنجی در تجربه اجتماعی واقعی محلی ریشه دارند، نه در اسطوره‌شناسی کلان انتزاعی ایرانی. درک این نقوش یا طرح‌ها صرفاً با نزدیک‌شدن با جامعه آفریننده و توانایی برای واردشدن در زندگی آن‌ها ممکن خواهد بود نه با نشستن بر پشت میز کتابخانه‌ها و از طریق کتب ادبی و اسطوره‌ای. روش‌شناسی مردم‌نگاری محقق را قادر می‌سازد تا شیوه احساس و اندیشه یک اجتماع را از پایین درک کند و به دنبال تحمیل چارچوب‌های نظری از پیش تعیین شده و ایران‌شمول نباشد. مردم‌نگاری بر آن است که هریک از اجتماعات محلی و قومی ایران براساس تجارب تاریخی، محیط زیست، ارتباط اجتماعی، و مسائل مختلف دیگر، ویژگی‌های متفاوتی دارند و بنابراین برای درک آن‌ها باید آن‌ها را در خودشان مطالعه کرد. مردم‌نگاران باید به پیروی از استالر و اولکس [۳۸] جامعه و فرهنگ را بچشند تا بتوانند مردم‌نگاری‌هایی با طعم و خوشمزه

تولید کنند. بنابراین، این مقاله نیز به جای تلاش برای تحلیل «قالی به‌مثابه متن» [۱۲]، سعی کرد قالی به‌مثابه حس را درک کند.

منابع

- [۱] احمدی، ناصر (۱۳۸۸). *تورک بایاتیلاری*، تهران: تکدرخت، ص ۴۷۹.
- [۲] اشراقی، محمد (۱۳۸۸). *آذربایجان آغیز ادبیاتی*، تبریز: نویسنده، ص ۷۸.
- [۳] اشرف‌زاده، رضا (۱۳۸۵). «ترنج: میوه‌ای از جنس میوه‌های بهشتی»، *فصلنامه ادبیات فارسی* (دانشگاه آزاد مشهد)، ۱۳، ص ۳۱.
- [۴] افروغ، محمد (۱۳۸۹). *نماد و نشانه‌شناسی در فرش ایران*، تهران: جمال هنر، ص ۱۲۳-۱۲۷.
- [۵] ایزدی جبران، اصغر (۱۳۹۰). «مقوله‌های حسی سه‌گانه به‌مثابه ابزارهای تحلیلی انسان‌شناسی زیبایی‌شناسی: کارت‌پستال‌های تاریخی اسکویی»، نشست تخصصی نمایشگاه زندگی روزمره به روایت کارت‌پستال‌های تاریخی، تهران: موزه عکسخانه شهر، ۳۱ اردیبهشت.
- [۶] بهرنگی، صمد (۱۳۴۶). «عاشیق شعری»، *مجله خورشید*، ش ۳۳؛ تجدید انتشار در *کوراوغلو و کچل حمزه* (۱۳۸۷). ویراستار اکرم‌السادات میرمرتضوی، مشهد: مهرصفا، ص ۱۱.
- [۷] پدرام، محمدحسن (۱۳۸۹). *آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتیندان*، تبریز: اختر، ص ۷۳.
- [۸] پرهام، سیروس (۱۳۷۸). «جلوه‌های اساطیری و نمادهای نخستین در قالی ایران»، *نشر دانش*، ۱۶ (۱)، ص ۴۴.
- [۹] دربندی، جواد (۱۳۸۹). «بایاتی لاریمیزدا یئر- یورد آدلاری»، *بایرام*، ش ۲۹، ص ۳.
- [۱۰] روشن، ح (۱۳۵۸). *ادبیات شفاهی مردم آذربایجان*، تهران: دنیا، ص ۶۹.
- [۱۱] فرزانه، محمدعلی (۱۳۵۸). *آذربایجان شفاهی خلق ادبیاتیندان بایاتیلار*، تهران: فرزانه، ص ۱۲۶.
- [۱۲] میرزایی، کریم (۱۳۸۸). «کتابخانه قالی‌ها به‌مثابه یک متن»، *گلجام*، ۱۳: ۱۳-۱۴۰.
- [۱۳] نبی‌اف، آزاد مولود اوغلو (۱۳۸۴). *چهارشنبه‌سوری در آذربایجان*، ترجمه یونس وحدتی هلان و مینا جعفرپور عصر، تبریز: اختر، ص ۲۴.
- [۱۴] یساولی، جواد (۱۳۷۵). *مقدمه‌ای بر شناخت قالی ایران*، تهران: فرهنگ‌سرا، ص ۹۲.
- [15] Abbashi, İsrail (2005). *Koroğlu*, Bakı: Lider, p 57.
- [16] Bourdieu, Pierre (1996). *The Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field*, translated by Susan Emanuel, California: Stanford University Press, pp 321-313.
- [17] Coote, Jeremy & Anthony Shelton (1992). *Anthropology, Art and Aesthetics*, Oxford: Oxford University Press, pp 10.
- [18] Coote, Jeremy (1989). "The Anthropology of Aesthetics and the Dangers of "Maquetcentricism"", in *Journal of the Anthropological Study of Oxford*, 20 (3): pp 229-43.
- [19] Coote, Jeremy (1992). "Marvels of Everyday Vision: The Anthropology of Aesthetic and Cattle-keeping Nilotes", in *Anthropology, Art, and Aesthetics*, edited by J. Coote & A. Shelton, Oxford: Clarendon Press, pp 245, 246, 247.
- [20] Dissanayake, Ellen (1995). *Homo Aestheticus: Where Art Comes From and Why*, Washington: University of Washington Press, p xii.

- [21] Firth, Raymond (1971). "The Social Framework of Primitive Art", in *Elements of Social Organization*, London: Tavistock, p 71.
- [22] Forge, Anthony (1970). "Learning to See in New Guinea", in *Socialization: The Approaches from Social Anthropology*, edited by A. Mayer, London: Tavistock, pp 269-291.
- [23] Geertz, Clifford (1976). "Art as a Cultural System", in *Modern Language Notes*, 91 (6), pp 1473.
- [24] Gombrich, Ernest (1977). *Art and Illusion: A Study in the Psychology of Pictorial Representation*, London: Phaidon, pp 275.
- [25] Hatcher, Evelyn Payne (1999). *Art as Culture: An Introduction to the Anthropology of Art*, London: Bergin & Garvey, pp 13.
- [26] Leach, E. R (1973). "Levels of Communication and Problems of Taboo in the Appreciation of Primitive Art", in *Primitive Art and Society*, edited by A. Forge, London: Oxford University Press, pp: 221-234, pp 223.
- [27] Leach, Edmond R (1967). "Aesthetics", in *The Institutions of Primitive Society*, edited by E. E. Evans-Pritchard, Oxford: Basil Blackwell, pp 25-38.
- [28] Maquet, Jacques (1979). *Introduction to Aesthetic Anthropology* (2nd edn.) [Other Realities 1], Malibu: Undena Publications.
- [29] Maquet, Jacques (1986). *The Aesthetic Experience: An Anthropologist Looks at the Visual Arts*, New Haven: Yale University Press.
- [30] Mauss, Marcel (1967). *Manuel d'Ethnographie*, Paris: Payot.
- [31] Mauss, Marcel (1967). *The Gift: Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies*, trans by Ian Cunnison, London: Cohen & West Ltd, pp 1, 76.
- [32] Morphy, Howard (1989). "From Dull to Brilliant: The Aesthetics of Spiritual Power among the Yolngu", *Man*, Vol. 24, No. 1, pp 21-40.
- [33] Morphy, Howard (1992). "Aesthetics in a Cross-Cultural Perspective: Some Reflections on Native American Basketry", *Journal of the Anthropological Society of Oxford*, 23 (1), pp 10.
- [34] Morphy, Howard (1994). "The Anthropology of Art", In *Companion Encyclopedia of Anthropology*, edited by Tim Ingold, London & New York: Routledge, pp 672.
- [35] Morphy, Howard (1996). "1993 Debate: Aesthetics is a Cross-Cultural Category, presentation for the motion (1)", in *Key Debates in Anthropology*, edited by Tim Ingold, London: Routledge, pp 206-209.
- [36] Munn, Nancy. D (1986). *The Fame of Gawa*, London: Cambridge University Press.
- [37] Shelton, Anthony (1992). "Predicates of Aesthetic Judgment: Ontology and Value in Huichol Material Representation", in *Anthropology, Art, and Aesthetics*, edited by J. Coote & A. Shelton, pp. 209-244. Oxford: Clarendon Press.
- [38] Stoller, Paul & Olkes, Cheryl (1986). "Bad Sauce, Good Ethnography", *Cultural Anthropology*, 1 (3): pp 336-352.